

УДК 82-31

ХРОНОТОП-МУЛЬТИВЕРСУМ ХИМЕРНОГО РОМАНУ В АСПЕКТІ ПРОБЛЕМИ ЙОГО ЖАНРОТВОРЕННЯ

Оксана Журавська

ORCID ID: 0000-0002-4623-8933

Київський університет імені Бориса Грінченка
вул. Тимошенка, 13-Б, м. Київ, Україна, 04212

o.zhuravska@kubg.edu.ua

У статті досліджено жанротворчу функцію хронотопу-мультиверсуму на прикладі химерного роману 2-ї пол. ХХ ст. Обґрунтовано її зумовленість взаємодією метафізичного, топографічного й психологічного периферійних хронотопів, що актуалізується з огляду на авторську концепцію особистості, позначену екзистенційними мотивами трансгресії й трансцендування в процесі осмислення досвіду війни й повоєнного життя та інтертекстуальності як основної стратегії художньої типізації. Семантична реконструкція периферійних хронотопів зображеного світу як «реальних» чи «ірреальних» залежить від позиціонування точки рецепції в системі координат «дійсне» і «фіктивне», «природне» і «надприродне», а також контекстів інших дискурсів — усної народної творчості, живопису тощо.

Ключові слова: хронотоп; химерний роман; жанр; ірреальний хронотоп; дихотомія.

Н. Бернадська зауважує, що епічний зміст роману може тлумачитись як «авторська концепція особистості та універсуму, як зображення стосунків, взаємозв'язків і взаємовідштовхувань суб'єктивного та об'єктивного і надприродного світу (а не тільки реальності)» [1, с. 343]. У зв'язку з цим дослідницький інтерес становить хронотоп із включенням фантастичного. Наприклад, аналіз хронотопу на перетині загальнотеоретичних проблем фантастичне — жанр дозволив А. Кравченку вписати химерний роман у парадигму філософської прози, «“нежиттеподібність” образів якої обумовлена прийомом філософської типізації» [2]. Проте заданий дослідником напрямок не охоплює всієї системи хронотопу химерного роману, адже його аналіз у праці «Художня умовність в українській радянській прозі» здійснено тільки у зв'язку із ситуаційною умовністю (тоді як доцільно охопити й інші рівні сформованої автором системи умовності: концептуальний, характерологічний, умовність манери розповіді). Можливо, тому він не знайшов подальшого розвитку в українському літературознавстві.

На сьогодні жанрову специфіку українських химерних романів 2-ї пол. ХХ ст. переважно визначають на основі художнього синтезу літературних стильових парадигм (фольклорної, барокової, умовно-алегоричної, умовно-метафоричної тощо). Проте цей параметр слід визнати недостатнім для формування жанротворчої основи, яка потребує доповнення іншими — наприклад, потенціалом хронотопу-універсуму на рівні дихотомічної взаємодії «реального» й «ірреального» хронотопів.

Метою статті є визначення жанротворчого потенціалу хронотопу-універсуму химерного роману, зокрема на рівні дихотомічної взаємодії «реального» й «ірреального» периферійних хронотопів.

У вивченні хронотопу химерного роману доцільно відштовхуватися від розуміння його як моделі мультиверсуму, оприявлення й пізнання «реальностей» якої, способів та принципів їх взаємодії здійснюється також за допомогою художньо-емпіричного інструмента метафізики — фантастичного.

Варто зауважити, що ідея максимальної складності просторової та часової форм у сучасній науці знайшла відображення в теорії фракталу та концепціях «віртуальних реальностей», а термін «мультиверсум» вживають у квантовій механіці представники «багатосвітової» інтерпретаційної школи, зокрема Г. Еверетт. Концепцію багатосвіття в літературі розвиває П. Амнуель [3], автор низки теоретико-критичних публікацій і художнього циклу «Евереттика».

Я ж уживаю поняття «мультиверсум» на означення хронотопу художнього твору, щоб підкреслити його інтерпретацію не як статичного моменту єднання часу й простору — «образу місця й часу, якого немає і не може бути» із трьома способами його організації (утопії — неможливого місця, ухронії — неможливого часу й ускевії — неможливої речі у підкреслено реалістичному хронотопі) [4], а як динамічної множинності, утвореної діалогічною взаємодією різних хронотопів (жанрового, сюжетного, хронотопу героя тощо), системи, смислотворчий потенціал якої реалізовано в позамежних хронотопних світах автора й читачів. Романний мультиверсум оприявлено зокрема через дихотомію «реальність»/«ірреальність» як один зі способів рецептивного визначення периферійних хронотопів за опозиційними смисловими ідентифікаторами (природний/надприродний, можливий/неможливий, вічний/короткочасний тощо) у складній системі літературної комунікації «автор — наратор — зображений світ».

Отже, аналіз часопросторової організації химерного роману запропоновано здійснювати з погляду дихотомії «реального» й «ірреального» хронотопів, що є одним із варіантів взаємодії у складній системі мультиверсуму, складеній дрібнішими хронотопними конструктами — периферійними хронотопами окремих архетипів, мотивів та ін. Периферійні хронотопи утворюють три основні структурні складники мультиверсуму: метафізичний, топографічний і психологічний, об'єднані концепцією особистості. При цьому між периферійними хронотопами зафіксовано не тільки послідовний чи причинно-наслідковий, а й позачасові еквівалентні зв'язки, зокрема схожості, опозиції тощо. Наприклад, еквівалентний зв'язок забезпечує цілісність при поєднанні хронотопів першої та другої частин роману Вал. Шевчука «Дім на горі», а також зв'язок між хронотопами у другій [5].

Метафізичним доцільно називати хронотоп художнього світу, що формується в результаті припущення про наявність «іншої» реальності, пізнання якої здійснюється за допомогою логіко-абстрактного теоретизування та інтуїтивно-ірраціонального споглядання. Фактично, це віртуальні моделі недоступних в об'єктивній дійсності часопросторів, що є результатами авторських художніх містико-філософських рефлексій. Відповідно, топографічний і психологічний хронотопи варто розглядати як своєрідні умовні моделі об'єктивної й суб'єктивної реальностей — матеріальної, соціоприродної та психологічної, породженої людською свідомістю.

Об'єднання двох модусів евристичних смислів — логіко-абстрактного й інтуїтивно-іраціонального — є цілком можливим навіть поза межами містичних дискурсів, оскільки, як зауважує Ю. Шабанова, містика на сучасному етапі розвитку філософії є невід'ємною частиною нової метафізики: «У містиці та метафізиці загальне джерело — розум, що володіє двоякою функцією мислення-споглядання. Звідси, формується не протиставлення, а взаємодоповнення містико-метафізичного як раціонально-іраціональної дуальності філософського методу в цілому» [6].

Логічно припустити, що реалізована метафізичним хронотопом «інша» реальність у художньо-естетичному семантичному полі химерних романів корелює зі світоглядно-філософським уявленням автора про певний тип першооснови буття (Абсолют, Божество) або онтологічне «ніщо» (порожнеча), пізнання яких людиною відбувається насамперед через подолання свого обмеженого «Я-Его» [7, с. 183–194].

Метафізичний, топографічний і психологічний хронотопи зображеного світу можуть бути семантично реконструйовані як «реальні» чи «ірреальні», що в романі залежить від позиціонування точки рецепції не тільки в системі координат «дійсне»/«фіктивне», «природне»/«надприродне», а й у смисловому полі, утвореному інтертекстуальними зв'язками, тобто у ситуаціях свідомого залучення автором інших текстів, які потенційно можуть бути зрозумілі читачеві й декодовані ним.

Таким чином, аналіз специфіки хронотопу роману дає уявлення про багатокомпонентну структуру, рецептивна кваліфікація кожного компонента якої й принципів, способів і результатів їх взаємодії в цілісній єдності може бути здійсненою з будь-якого погляду крізь призму складної комунікативної системи «автор — наратор — зображений світ». Доцільно продемонструвати це на прикладі хронотопу Козака Мамає з роману О. Ільченка «Козацькому роду нема переводу...», який, відповідно до запропонованої класифікації, може бути визначений як метафізичний, оскільки в ньому реалізовано ідею про вічне життя, безсмертя.

Ідентифікація хронотопу як «ірреального» не тільки здійснюється з огляду на фантастичність описуваного з позицій об'єктивної реальності, а й підкріплюється втіленими часопросторовими характеристиками топографічного хронотопу й через еквівалентний зв'язок зіставлення: головний персонаж безсмертний, але «життя» інших персонажів обмежене в часі. Водночас у дискурсі живопису відбувається ототожнення персонажа роману, з одного боку, із героєм парсун, а з другого — зі знеособленим їх творцем (народом) як матеріалізованої, оприявленої «реальності».

Включення в зображений світ психологічного хронотопу героя як цілісної єдності часопросторів споминів, мрій, фантазій тощо та його ідентифікація як «реального» в контексті топографічного хронотопу сприяє розмиканню меж сприйняття образу Козака Мамає як ідеї-рефлексії безсмертя народного духу. Герой не тільки наділений супервласивостями, що вирізняють його з-поміж інших, але й свідомо зрікається батьківства як природного способу продовження роду на користь служіння людям. Так, у спільному семантичному ряді

опиняються елементи, що у фольклорному хронотопі поставали в єдиному комплексі, — смерть, любов (статевий аспект, дітонародження) і суспільний труд [8, с. 462].

Можна відзначити наявність певної кореляції між способами художнього втілення трансцендентного (окремі універсуми «іншої реальності», входження дива в повсякдення у формі пророцтв, передбачень; надання героям надприродних властивостей; «ірреальне» як породження людської свідомості та ін.) і типами нарації, але йдеться не про пряму залежність категорій. Так, форма «Я-оповідача» дає змогу розкрити для обсервації простір людської свідомості й підсвідомості, що передбачає не тільки наявність хронотопів марень чи сновидінь, а й певну деформацію часопросторових зв'язків у межах топографічного хронотопу, наприклад при відтворенні стану сп'яніння:

Й Одарка Дармограїха з кожною випитою чаркою ставала все вродливішою, все звабливішою і, зодягнена в блузку-квітник, сама ж бо видавалась розкішним літнім квітником, де кожна квітка, поки я набирался горілкою (аж чуприна куріла!), ще дужче розцвіла, попишнішала, розпустилась яскравими пелюстками. [9, с. 181]

У наведеному прикладі спостерігається деформація критеріїв оцінки елементів світу людиною, що під впливом алкогольної інтоксикації втратила здатність критично оцінювати реальну дійсність, на що, зокрема, вказує дієслово «видавалась», з іншого боку, художнє відтворення цього стану реалізовано через деформаційний зсув часопросторових ознак, що створює динамічну картину зміни, розвитку фіктивно стабільного топографічного хронотопу.

Крім того, способи художнього оприявлення й «матеріалізації» трансцендентного обумовлені авторською концепцією особистості й стратегією типізації. Останній момент тісно пов'язаний з алюзивними компонентами — переважно фольклорними (казки, легенди, апокрифи) й бароковими творами. У зв'язку з цим варто зазначити, що інтертекстуальність химерних романів може бути предметом окремого дослідження, але її вплив на формування хронотопу безпосередньо пов'язаний із аналізованою в цій розвідці проблемою. Так, у романі О. Ільченка ідея безсмертя, утілена хронотопом Козака Мамає, набуває ознак «справжньої», «реальної», а її «підтвердження» здійснюється через протиставлення хронотопу Бога, формування якого позначено уснопоетичною традицією, але реалізовано за жанровими законами роману.

Бога як персонажа «винесено» автором за межі топографічного хронотопу. Для інших героїв, «невтаємничених», Небеса — окремий, не доступний «за життя» світ і фікція. Проте в читацькому хронотопі божественну локацію ідентифіковано як «реальну», що, власне, й забезпечує інтертекстуальний зв'язок із українськими апокрифічними легендами. Схожа функція закріплена й за хронотопом Смерті, що втілений в образі Чужої Молодиці в топографічному вимірі.

Отже, гра із часопросторами матеріально опрідметнених чужих текстів (озвучених, надрукованих, знаних тощо) є необхідним контекстом, що підтверджує

реальність фіктивного часопростору авторського твору. Наприклад, у романі Вал. Шевчука чужий текст як денотат матеріального об'єкта (книги Іванкозопаса) розгортається окремими хронотопами-універсумами в другому розділі роману «Синя дорога» («Оповідання, написані козопасом Іваном Шевчуком і приладжені до літературного вжитку його правнуком у перших»).

У романі Є. Гуцала «дивовижне» прив'язане до психологічного хронотопу. Думки, видіння, передбачення, породжені свідомістю головного героя, формують особливий світ — призму суб'єктивності, крізь яку переломлюється відображення топографічного хронотопу. Як «ірреальні» чи «надприродні» ці хронотопи оцінює читач, у той час як для головного героя вони є «реальністю», а для інших персонажів — недоступною реальністю, тобто фактично відсутні.

Концепцію особистості в аналізованих химерних романах формує екзистенційна проблематика, один із важливих аспектів якої пов'язаний із проблемою війни як трансгресивного й трансцендентного досвіду. Варто порівняти, як у романі О. Ільченка топографічний хронотоп відображає період військового протистояння, а в романах Є. Гуцала й Вал. Шевчука — післявоєнного періоду із ретроспекціями подій війни. Мотивування поведінки героїв у зазначених творах різне, проте єдне їх момент вибору життєвого шляху як служіння людям. Козак Мамай — військовий на службі, який відмовляється від особистого на користь обов'язку перед громадою. Хома Прищепа — колишній солдат, що переосмислює своє мирне життя як несправжнє існування й доходить до необхідності втілити закладений природою хист у творчій діяльності. Поранений солдат Володимир, що повертається після лікування у військовому шпиталі й повертає до життя зшитки родича Івана, стає письменником — також, як і герой роману Є. Гуцала, після досвіду екзистенційного осяяння.

Отже, дихотомічна взаємодія «реального» й «ірреального» хронотопів є одним із елементів у комплексі літературознавчих категорій, який важливо враховувати в дослідженні жанрової природи хронотопу роману. При цьому ідентифікація фантастичного може здійснюватися з різних точок у системі літературної комунікації, що розкриває перспективу потенційної множинності хронотопних смислів.

У химерному романі хронотоп-мультиверсум має жанротворчий потенціал передусім через можливість визначення в ньому метафізичного, топографічного й психологічного компонентів. Специфіка їхньої взаємодії має зв'язок із авторською концепцією особистості, позначеною екзистенціальними мотивами трансгресії та трансцендування в осмисленні досвіду війни й повоєнного життя та з поетикою інтертекстуальності як основним способом реалізації стратегії художньої типізації. Через це в подальшому означені компоненти потребують детального текстуального вивчення та зіставлення, що уможливить виокремлення в них загальних та індивідуально-авторських рис.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бернадська Н. Український роман: теоретичні проблеми і жанрова еволюція : монографія / Ніна Бернадська. – Київ : Академвидав, 2004. – 368 с.
2. Кравченко А. Художня умовність в українській радянській прозі / Андрій Кравченко. – Київ : Наукова думка, 1988. – 128 с.
3. Амнуэль П. Многомирие в научной фантастике / П. Амнуэль // О чем думала королева / сост. П. Каргин. – Иерусалим : Млечный путь, 2010. – С. 7–18.
4. Чигиринская О. Фантастика: выбор жанра, выбор хронотопа / О. Чигиринская [Електронний ресурс]. – URL: <http://flibusta.site/b/132350/read>.
5. Афанасьева В. Постнеклассическая онтология / В. Афанасьева, Н. Анисимов // Вопросы философии. – 2015. – №8. – С. 28–41.
6. Шевчук В. Вибрані твори : роман-балада, оповідання / Валерій Шевчук. – Київ : Дніпро, 1989. – 526 с.
7. Шабанова Ю. Філософська містика як можливість нової метафізики / Ю. Шабанова // Мультиверсум : філософський альманах. – К. : Центр духовної культури, 2005. – № 45. – С. 115–128.
8. Жиртуєва Н. «Трансцендентне» та «іманентне» у релігійному містичному досвіді / Н. Жиртуєва // Філософські обрії. Науково-теоретичний часопис. – Вип. 16. – Київ ; Полтава, 2006. – С. 183–194.
9. Бахтин М. Собрание сочинений. В 7 т. Т. 3 / Михаил Бахтин. – Москва : Языки славянских культур, 2012. – 880 с.
10. Гуцало Є. Твори. У 5 т. Т. 3 / Євген Гуцало. – Київ : Дніпро, 1997. – 461 с.
11. Ільченко О. Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай і Чужа Молодиця / Олександр Ільченко. – Харків : Фоліо, 2009. – 700 с.

Стаття надійшла до редакції 07.04.2018.

CHRONOTOPE-MULTIVERSE OF THE SOVIET UKRAINIAN WHIMSICAL NOVEL AS A GENRE-CREATING FACTOR

Oksana Zhuravska

As the title implies the article describes a genre-creating function of the chronotope-universe in the example of the Soviet Ukrainian whimsical novel.

The chronotope-universe is considered to be a kind of model of the multi-world, the creation and cognition of "realities" (peripheral chronotopes) which is carried out with the help of an artistic and empirical instrument of metaphysics – the fantastic one.

The Soviet Ukrainian whimsical novel is characterized by the interaction of metaphysical, topographical and psychological peripheral chronotopes. It is noted that the semantic reconstruction of peripheral chronotopes of the depicted world as "real" or "surreal" depends on the positioning of the reception point in the "real" and "fictitious", "natural" and "supernatural" coordinates, and on the contexts of other discourses (folklore, primitive painting etc.).

What is important for the actualization of the genre-creating function of the chronotope-universe is the author's concept of personality, which is conditioned by the existential motives of transgression and transcendence in the process of comprehension of the experience of war and post-war life, and the intertextuality as the main strategy of artistic typification.

This perspective of a study allows us to conclude that the chronological universe is essential for the genre definition of a whimsical novel, which demonstrates the unreality and miracle as possible and real, but also the chronotopes of the main characters that represent the processes of transcendence in acts of transgression.

Thus, the chronotope of a novel can be defined as a multi-component structure, with the receptive qualification of its components, as well as the principles and results of interaction in a

holistic unity realized from different points of view in the complex communicative system author-narrator-the depicted world.

Key words: *chronotope; whimsical novel; genre; unreal chronotope; dichotomy.*

ХРОНОТОП-МУЛЬТИВЕРСУМ ХИМЕРНОГО РОМАНА В АСПЕКТЕ ПРОБЛЕМЫ ЕГО ЖАНРОСОЗДАНИЯ

Оксана Журавская

В статье исследуется жанросоздающая функция хронотопа-универсума на примере украинского химерного романа 2-й пол. XX ст. Отмечается ее обусловленность взаимодействием метафизического, топографического и психологического периферийных хронотопов, которая актуализируется авторской концепцией личности, отмеченной экзистенциальными мотивами трансгрессии и трансцендирования в процессе осмысления опыта войны и послевоенной жизни и интертекстуальностью как основной стратегией художественной типизации. Семантическая реконструкция периферийных хронотопов изображенного мира как «реальных» или «ирреальных» зависит от позиционирования точки рецепции в системе координат «действительное» и «фиктивное», «естественное» и «сверхъестественное», а также контекстов других дискурсов — устного народного творчества, живописи.

Ключевые слова: *хронотоп; химерный роман; жанр; ирреальный хронотоп; дихотомия.*